

RENDISÉG ÉS KÖZPONTOSÍTÁS A FEUDÁLIS ÁLLAMOKBAN

ELEKES LAJOS

Az előadás a „Renaissance és reformáció közös problémái Lengyelországban és Magyarországon” c. nemzetközi történetész konferencia keretében, 1961. október 12-én hangzott el a Magyar Tudományos Akadémián.

Az előadó bevezetésül megemlítette, hogy előadásában annak a nagyobb tanulmányoknak néhány eredményét ismerteti, amelynek francia nyersfordítását a konferencia résztvevői kézhez kapták. Röviden jellemezve a tárgyalt kérdés polgári szakirodalmát, megállapította, hogy pontos válasz, sőt a kérdés helyes feltevése is csak a marxizmus-leninizmus elmélete alapján lehetséges.

Áttekintve a központi hatalomnak a XIV. század folyamán Kelet-Európa államaiban megfigyelt „átmeneti, viszonylagos” megerősödését, az alább közölt előadást mondta el.

A magyar állam belső helyzetét a XIV. század végén és a XV. század elején a bárók nagy és egyelőre növekvő hatalma mellett azok az úgyszólván állandó harcok jellemezték, amelyeket az uralmon levő vagy arra törekvő nagyurak csoportjai, átmeneti szövetségekbe: ligákba tömörülve egymással és minden helyzetüket, törekvéseiket korlátozó tényezővel szemben folytattak. E harcok, akár összefüggtek valamely trónkövetelő felléptével, akár nem, a nagyúri csoportok belharcai voltak a hatalom elosztása, a kormányzat irányítása kérdéseiben, nem érintették a kormányzat jellegét. Azt a nagyurak hatalmon levő, a királyi — vagy amint ekkortájt inkább mondták: országos — tanácsba tömörülő csoportja a király, mint „primus inter pares” elnökletével, olykor azonban a király szándékaival is ellentétesen gyakorolta. E nagyurak részben birtokaik és magánhadseregük, részben a maguknak, vagy családtagjaiknak biztosított országos tisztségek révén egész országrészekre kiterjesztették befolyásukat. A kormányzat olyan formáját képviselték, ami a széttagoaltság számos elemét őrizte, annak valamennyi — a fejlődő árutermelés viszonyai közt különösen káros és hovatovább haladásgátló — anarchikus velejárójával egyetemben.

A ligaharcok anarchikus állapotai sokban emlékeztetnek a száz év előttiekre, mégsem tekinthetők egyszerűen azok felújulásának. Bármennyire akartak, a nagyurak többé nem tudtak tartományokat kiépíteni. Mi több, a bárói kormányzat rendszerét, az állam nagyúri irányítását is csak változott módszerekkel tudták fenntartani. Nézetünk szerint ez a ligák létrejöttének egyedül elfogadható magyarázata.

A ligaharcok elültek, amikor Zsigmond — mintegy két évtized után — megszilárdította uralmát. De minthogy ezt csak úgy tehetette, hogy 1408-ban az ún. Sárkány rend lovagi keretében maga is ligát kötött a leghatalmasabb bárókkal, a liga-kormányzat rendszere ekkor sem változott. Zsigmond halála után újból trónharcokkal is súlyosbítva, megint felújultak s talán a korábbinál is súlyosabb körülményekre vezettek a liga-háborúk. Akkor azonban hamarosan átadták helyüket olyan rendi harcoknak, amelyek a feudális állam rendi-képviselési formájának végleges kialakulását eredményezték.

Nem hallgathatjuk el azt a véleményünket, hogy a ligák, pontosabban az ezeknek megfelelő nagyúri csoportok harca s az ezekkel jellemzett átmeneti időszak a feudális állam rendi-képviselési formájának kialakulásakor nem magyarországi különlegesség. A fejlődés megfelelő szakaszán analóg jelenségeket figyelhetünk meg más államokban is. Anélkül, hogy megfelelő anyagelemzés híján elhamarkodott megállapításokat kockáztatnánk, csupán jelezzük, hogy az orosz államban a központi hatalom XV. századi megerősödését megelőzően megfigyelt nagyúri csoport harcok e vonatkozásban tanulságos egybevetésre kínálnak alkalmat.

Felfogásunk szerint a ligák rendszere nem egyszerűen a feudális anarchia egy változata, hanem annak egy történetileg meghatározott, a fejlődés bizonyos szakaszára jellemző válfaja. Ilyen értelemben tekinthető a fejlődés — a feudális állam fejlettebb formájának kialakulását megalapozó folyamat megindulása és előrehaladása — jelzőjének, mutatójának is. De a folyamat lényege nem ez, hanem ellenkezőleg: azoknak a rendi erőknél a tömörülése és növekvő aktivitása, amelyek részt követelvének az állam irányításából, egyúttal szükségképpen a bárói kormányzat — vele a liga-rendszer — felszámolására törekszettek. E rendi erők — a köznemesség és részben a városok — szervezkedésének kezdetei visszanyúlnak a XIV. századra; tömörülésük és növekvő politikai aktivitásuk ideje a liga-uralom kora, közelebbről a XV. század második és harmadik évtizede, Zsigmond uralkodásának befejező szakasza. Győzelmük, pontosabban túlsúlyra jutásuk a század derekán, a Zsigmond halálát követően felújuló liga-harcok megszüntetéséért vívott küzdelmekben, illetőleg a küzdelmek eredményeként: Hunyadi kormányzóságának és Mátyás királyságának rendi jellegében, az államszervezet ennek megfelelő átalakulásában, az állam irányításában a rendi intézmények, mindenekelőtt rendi-képviselési országgyűlések ekkortájt megszilárduló szerepében nyilvánul meg.

Úgy véljük, a mondottak nem engednek kétséget a magyar államban a XIV. század végétől a XV. század derekáig végbement változások jellegét illetően. Jelentős átalakulás a széttagoltság tartományúri formáit felszámoló, de maradványait sokban őrző, magában átmeneti jellegűnek tekinthető Anjou-kori formától, az ebben még érvényesülő s a XIV. század végén a ligák rendszerébe torkolló bárói-tanácsi kormányzattól a feudális állam magasabb, a gazdasági-társadalmi fejlődés elért színvonalának inkább megfelelő rendi

(rendi-képviseleti) alakja és az ezzel összefüggő fejlettebb kormányzati rendszer felé.

Az új rendszer, úgy látszik, fő vonásaiban már a század derekán kialakult. Mátyás uralkodásának első évtizedében pedig, kiállván a bárói ligák maradékainak utolsó rohamát, megszilárdult és új szervezeti elemekkel bővült. Az új elemek egy része már túlmutat a fejlődésnek ezen a fokán.

Terminológiai zavarok elkerülése végett tisztáznunk kell a következőket: Rendeknek tekintjük a feudális társadalom lényeges vonásokban azonos jogállású, örökletesen kiváltságolt elemeit (tekintet nélkül egyes kiváltságaik esetleges eltéréseire vagy ezek írásos rögzítésének módjára és mértékére), amelyek érdekeiknek politikai síkon is hangot adnak. Rendinek tekintjük a feudális állam olyan formáját, amelynek irányításában az uralkodó mellett a nagyurakból álló régi tanács helyett ezek az elemek jutnak döntő szerephez. Hogy irányító szerepüket milyen intézmények útján s milyen mértékben gyakorolják, az a fejlődés típusainak, variánsainak részletes megismeréséhez igen fontos ugyan, de a lényeg, a jelleg meghatározásához alig, vagy egyáltalán nem az.

A rendi-képviseleti — vagy mondjuk: a fejlődés azonos fokán azonos funkciót nagyjából azonos módszerekkel teljesítő, tehát lényegileg rendinek tekinthető — állam variánsainak s ezek fejlődési mozzanatainak meghatározásához a legfontosabb kritériumot a központi hatalom helyzetében látjuk. Nézetünk szerint a rendi forma létrejötte magában is bizonyos kiemelkedést, a korábbinál előnyösebb helyzetet biztosít a központi hatalom számára. Azonban ennek a magában felette viszonylagos és korlátozott kiemelkedésnek a mértéke, kivált a fejlődés további folyamatában, a rendiség szerkezetétől, a rendek erőviszonyaitól, mindenekelőtt az árutermelés fejlesztésében és az anarchia minél teljesebb visszaszorításában elsődlegesen érdekelt városok relatív súlyától, városok és központi hatalom együttműködésének létrejöttétől és eredményességétől függ. A központi hatalom helyzetének ilyen értelemben végzett vizsgálata vezet el a feudális állam fejlődésében legjelentősebb kérdés, a központosítás vizsgálatához.

Engels ismert okfejtése nem enged kétséget az iránt, hogy a marxizmus klasszikusai a központi hatalomban látták a tényezőt, amely a feudális állam történeti szerepének haladó mozzanatát az érett és a késői, hanyatlásnak induló feudalizmusban — a feudális kereteken túlmutató viszonyok csírázásának és kezdeti kibontakozásának időszakában — elsődlegesen képviselte. Számukra az állam központosítása azt a folyamatot jelentette, amely a központi hatalmat képessé tette haladó funkciójának, mindenekelőtt a szétforgácsoltság állapotából visszamaradt, az árutermelés fejlődését s vele a polgári viszonyok alapjainak kialakulását késleltető-akadályozó mozzanatok kiküszöbölésének végrehajtására. Az abszolútizmus teljesen kifejlődött rendszere ennek a folyamatnak csupán a végső eredménye, a fejlődésnek az a pontja, amelyen a központi hatalom kezdettől fogva ellentmondásos szerepe a legélesebb ellentmondásokat

mutatja, hogy végül — a polgári viszonyok további erősítésének és győzelemre juttatásának előtérbe kerülésével — maga is a haladás fékjévé, eltakarítandó akadályozójává alakuljon. Az abszolútizmusig, amely létrejöttékor beteljesíti a feudális állam haladó funkcióját, a küzdelmes fejlődés hosszú útja vezet. Ennek a hosszú, küzdelmes útnak, amelyet a központosítás előrehaladó, bár kitérésekkel és átmeneti visszaesésekkel megszaggatott folyamata jellemez, a feudális állam fejlődésének olyan formái szolgálnak történeti keretül, amelyeket nevezhetünk rendinek vagy másként, legfőbb — a haladó funkció betöltésének mértéke szempontjából legfontosabb — ismérvük azonban az, hogy a központosítás folyamata megindult-e és meddig haladt előre bennük.

Így a rendi-képviselési formát nem egyszerűen, önmagában tekintjük átmenetnek az abszolútizmushoz, hanem olyan foknak véljük a feudális állam fejlődésében, amelynek viszonyai, keretei közt az abszolútizmushoz vezető folyamat — a központosítás — megindul és végbemegy, pontosabban: végbemehet, amennyiben ennek gazdasági-társadalmi feltételei kialakultak.

A központosítás megindulásának feltételei nem azonosak az abszolútizmus kialakult rendszerének feltételeivel. Mint ismeretes, az utóbbinak létrejöttéhez a marxizmus klasszikusai elengedhetetlennek tartották a tőkés viszonyok bizonyos, aránylag már magas fokát, aminek alapján a céhes kötelékből kiemelkedő, tőkés osztállyá alakuló polgárság a társadalmi rend átalakításának, az államhatalom átvételének igényével léphet fel, noha céljának elérésére még nincs elég ereje. Azonban ilyen viszonyok keletkezése annak a hosszú fejlődésnek az eredménye, amely a központosítás korábbi szakaszán, éppen attól támogatva megy végbe, s amelynek körülményeit és részben eredményeit a központosítás e korábbi (az abszolútizmust megelőző-előkészítő) szakaszának állami intézkedései is nem egy tekintetben befolyásolják. A központosítás megindulásának még egészen mások a feltételei. Engels, mint szintén ismeretes, a központosítás megindulásának és előrehaladásának alapvető feltételét az áruterelés fejlődésében, a társadalom szerkezetében ennek talaján végbemenő változásokban látta; különösen kiemelte az uralkodó szövetségét a fejlődő-erősödő városokkal, amelyek növekvő gazdasági súlyuk — ágyúnál veszedelmesebb fegyverük: a pénz — mellett saját katonasággal rendelkeztek és önálló politikai követelésekkel léptek fel.

A „szövetséges” szerepének vállalására eléggé erős városok jellemzéséből kiemelkedik a gazdasági súly, a pénz, a saját katonaság és az önnálló politikai követelések mozzanata. Úgy véljük, ezek a mozzanatok együtt és számottevő mértékben akkor válnak jellemzővé a középkori városok polgárságára, amikor az egyszerű áruterelés már viszonylag magas fokot ért el, sőt esetleg néhol már a tőkés viszonyok irányába mutató csíra-jelenségeket is kialakított. A még egészükben „középkori” városok általában ezen a fokon szerveznek saját (többnyire zsoldos) katonaságot, ekkor képesek ágyúikkal és pénzüikkel rést ütni a lovagvárak falán, politikai követeléseik — egyelőre még rendi formában —

ekkor kapnak elegendő nyomatékot ahhoz, hogy a központi hatalom kiépítésére törekvő uralkodó ne csak adóalanyt vagy kincstári politikájának támaszát, hanem — ha fenntartásokkal és ellentmondásokkal terhelt is — politikai partnert, szövetségest ismerjen el bennük.

Kelet-Európa legtöbb országában a városok a XV. században elérték a fejlődésnek imént jelzett fokát. Alkalmassá váltak arra, hogy a központosító törekvések megindulásához szükséges támasz *minimumát* biztosítsák. A központosító törekvések több államban megmutatkoztak, nagyrészt a század második felében. Formáik, eredményeik, folytatásuk lehetősége szerint e törekvések nagyon különböznek.

Tekintve a környező országok viszonyait, különös érdekességet kell tulajdonítanunk a kétségbevonhatatlan ténynek, hogy a Lengyelországnál gazdasági téren valószínűleg nem — sokkal semmiképpen sem — fejlettebb, Csehországnál és Ausztriánál pedig eddigi ismereteink szerint valamivel — talán nem is kevéssel — alacsonyabb szinten álló Magyarországon a központosítás a XV. században nemcsak megindult, hanem tagadhatatlan, bár rövid ideig tartó sikereket mutatott fel. A jelenség annyira szembeszökő, hogy vizsgálata, úgy véljük, nem csupán a magyarországi fejlődés ismerete, hanem egyes távolabb mutató elméleti vonatkozások szempontjából is figyelmet érdemel.

Mátyás király uralkodásának első éveit az állam rendi formájának megszilárdítására, a báró-uralom maradványainak felszámolására irányuló törekvés jellemezte. Már ez együtt járt a központi hatalom olyan mértékű kiemelkedésével, ami nem magyarázható pusztán az átalakulás rendi jellegéből, a nagyúri hatalom ennek megfelelő visszaszorításából természetesen adódó változásokkal. A hatvanas évek elejének és közepének egy sor intézkedése, a haderő szervezése, a központi hatalom hivatali apparátusának átalakítása és kibővítése, a kancellária és egyes kúriai (felsőbbíráskodási) intézmények működésének korszerűsítése terén már előrevetíti a központi hatalom új, központosított szervezetének valamivel később, mintegy a hetvenes évek közepe táján kibontakozó képét. Fejlett formájában ezt az új apparátust az jellemezte, hogy bár tulajdonképpen alig volt valóban új része (mind a haderő, mind az államigazgatás és a felsőbbíráskodás szervezete korábbi kezdeményekre, korábban is működő intézményekre épült), egészében mégis újszerűen: a központosítás igényeinek megfelelően működött, ennyiben merőben új funkciót töltött be.

Mihelyt kialakult, az új — vagy újszerűen működő — apparátus nem csupán az államfejlődés korábbi szakaszából fennmaradt tisztségek és szervezetek szerepét és tekintélyét szorította vissza, hanem korlátozta egyes olyan új szervezetekét is, amelyek a rendi átalakulás során jöttek létre, illetőleg annak köszönhették jelentőségüket. Figyelemre méltó, hogy míg a század derekán, a rendi átalakulás idején az országgyűlések úgyszólván egymást érték, a hetvenes-nyolcvanas években jóval ritkábbá váltak, mintha inkább csak

egy — kétségkívül fontos — intézkedések törvényes alapjának megteremtése és ünnepélyes kinyilatkoztatása végett hívták volna egybe őket.

Az országgyűlések ismételt panaszai azt jelzik, hogy Mátyás kormánya a hivatali apparátus kiépítése után, főként erre támaszkodva, nem egy vonatkozásban túllépett a rendektől kívánatosnak tekintett határokon. Nem volt ez abszolútizmus, annak kezdeti formája sem, bár tény, hogy a kormányzati rendszer egyes — főleg külföldi — ismertetőinél gyakran bukkannak fel az abszolútizmus kibontakozására jellemző fogalmak és elképzelések (az uralkodó a legfőbb törvény, ő a „közjó” letéteményese, ezen úgy öröködik, hogy korlátozza a túlságosan hatalmasokat stb.), könnyen ejthetné a felületes vizsgálódót ilyen tévedésbe. Kétségtelen azonban, hogy a kor Magyarországon abszolútizmus kialakulásának nem voltak meg a gazdasági-társadalmi feltételei. Legfeljebb egyes — az abszolútizmus irányába mutató, de magukban sem abszolútizmust, sem ilyen rendszer kialakítására közvetlenül irányuló szándékot nem jelentő — törekvésekről beszélhetünk, amelyek a központi hatalom kiemelkedésének a feudális államok rendi szervezetében szokatlan gyorsaságáról s feltűnő mértékéről tanúskodnak és kétségkívül a központosítás gyorsított menetének figyelemre méltó jelenségével függnek össze. Arra gondolunk, hogy a még éppen csak kialakult, alig megszilárdult rendi formában nem jegecesedett ki a központi hatalom helye, irányító szerepének mértéke, így a külső veszély siettető hatása, ami megfigyelhetően érvényesült a rendi forma létrejöttében is, nem lebecsülhető mértékben hatott a központosítás első lépéseinek eredményeire. A határt, ameddig ez a gyorsító-siettető hatás érvényesülhetett, végső soron itt is megszabta a rendiség összetétele, pontosabban a központosító törekvéseket támogató erőknek a társadalom osztályszerkezetében, annak az árutermelés fejlődésével összefüggő alakulásában meghatározott relatív súlya.

Mint ismeretes, Mátyás halála után az uralkodása alatt elért eredmények legtöbbje veszendőbe ment. Jagello Ulászló a bárók jelöltjeként került a trónra; uralkodása a bárók irányító szerepének a megerősödését, vele a központi hatalom korábbi támogatóinak további visszaszorulását, a király és köznemesség, illetőleg király és városok Mátyás idején kimutatott együttműködésének a felbomlását hozta. A belső erők ehhez hasonló átcsoportosulása, a központi hatalom helyzetének ebből eredő átmeneti romlása nem ismeretlen más feudális államok központosításának ilyen szakaszán; nem áll párhuzam nélkül az orosz vagy akár a francia fejlődés viszonylatában sem. De a fejlődés további menete és iránya, az erőviszonyoknak azt meghatározó későbbi alakulása lényegesen más képet, egyre növekvő eltérést mutat.

Úgy véljük, a kutatások jelenlegi állásában még meglehetősen messze vagyunk attól, hogy a magyar államfejlődés Mohács előtti negyedszázadáról, a középkori független magyar királyság utolsó éveiről a felszín régóta ismert jelenségei mögé hatolva, okok és összefüggések mélyebben szántó elemzését

adhassuk. Ehhez mindenekelőtt az alapban végbemenő, egyelőre inkább sejtett, mint ismert változások tisztázása, a felépítményre gyakorolt hatásuk közéleti felmérése szükséges. Az ilyen irányú kutatások megindultak és folynak, de egyelőre még csak az alapvető tények feltárásáig jutottak el, nem egy vonatkozásban még odáig sem. Ezért csak hangsúlyozottan hipotetikus jelleggel, részben tisztázandó kérdésként jelezzük alábbi megfontolásainkat.

Felfogásunk szerint a központi hatalom hivatali és katonai apparátusának kiépítése a központosítás elengedhetetlen velejárója és eredményességének feltétele, de sikereinek önmagában nem biztosítéka. Az a kérdés, kinek a kezében van, milyen erőket szolgál ez az apparátus. Hogy mennyire ez a döntő, azt mi sem mutatja meggyőzőbben, mint a Mátyás-kori apparátus sorsának későbbi alakulása. Az Ulászlóval uralomra jutó nagyurak első dolga volt szétzüllesztetni a hatalmas zsoldos-sereget, amely a központi hatalom rendelkezéseinek végrehajtójaként saját hatalmuk, irányító szerepük korlátja lehetett. A hivatali szervezetet az államigazgatásban nem nélkülözhatték. Meghagyták tehát, csak irányításában igyekeztek befolyásukat érvényesíteni. Szövetségféle alakult ki a nagyurak és a központi hivatalok nagyúrrá vált vezetői közt. A hivatalok megtartották, sőt bővítették korábbi szervezeti kereteiket és súlyukat az ügyek adminisztratív intézésében. De szerepük mégis megváltozott: a központosítás gócaiból a nagyúri irányítás alá került rendi állam központi igazgatásának nélkülözhetetlen és fontos, de mégis alárendelt — nem a központosítás érdekeinek, hanem a rendi politika hullámvásolásának alárendelt — végrehajtó szerveivé váltak. Ez még jobban kitűnt akkor, amikor a köznemesség — elvesztvén a központi hatalom támogatását és elfordulva annak támogatásától — önálló rendi követelésekkel lépett fel a bárói rend kormányzatával szemben. A bárói-rendi irányítás, az ennek korlátozását, illetőleg megosztását célzó köznemesi-rendi követelések ütközőpontjában a központosítás céljaira alakult és Mátyás idején azt szolgáló központi apparátus a hatalomért tülekedő nemesi-rendi erők játéka lett.

A központi hatalom — köznemesség — városok Mátyás korában megfigyelt szövetségének felborulása olyan új helyzet kialakulásához vezetett, amelyben az állam viszonyai számottevően megváltoztak. A központi hatalom háttérbe szorult, a központosítás intézményei megszűntek vagy elvesztették korábbi szerepüket, az állam irányításában döntően érvényesült a bárók rendi befolyása, az irányítás ilyen módja ellen a városok és a központi hatalom nélkül fellépő köznemesség pedig — akármennyit hangoztatták egyes képviselői a központi hatalom erősítésének szükségét — tényleges szereplésével maga is a központi hatalom további korlátozásának és lesüllyesztésének irányában hatott. A magában erőtlen városi rend ezekben a küzdelmekben sem játszott szerepet. A hatalmi viszonyok és a kormányzati rendszer ilyen alakulása eredményezte azt az állapotot, amelyet történetkutatásunk „rendi anarchia” néven jelöl. Valóban, az állam rendi jellege nem változott, sőt erőteljesebben jutott

kifejezésre. Most már azonban ez nem erősödést jelentett, mint az előző században a liga-harcok viszonyaihoz képest, hanem gyengülést, az anarchia egy új formájának elhatalmasodását, kivált a központosítás Mátyás-kori sikereihez és a magyar állam külpolitikai helyzetének azokkal összefüggő megszilárdulásához viszonyítva.

A magyar állam bel- és külpolitikai helyzetének kortársak előtt is nyilvánvaló romlása szinte kihívta a török támadások felújulását. A következmények ismeretesek. A mohácsi csata után a magyar állam területe három részre szakadt; az ország középső részét a régi székvárossal Budával együtt bekebelezte, tartományává tette a török birodalom. Mindez együtt joggal tekinthető a középkori magyar állam teljes összeomlásának. Az összeomlás egyenes és logikus következménye volt az uralkodó osztály frakcióharcainak, az állam — és mélyebbre tekintve, a társadalom — fejlődésében Mátyás halála után kimutatható, a XVI. század folyamán egyre erőteljesebben érvényesülő változásoknak. Azt példázza, hogy a rendi állam erős központi hatalom híján nem képes útját állni olyan külső fenyegetésnek, amelyet erős központi hatalom irányítása alatt képes elhárítani vagy legalább huzamosan feltartani.

Az állam összeomlása után kialakult helyzet mintegy másfélszáz évig hadszíntérré tette Magyarországot belterületének széles sávját, az új államhatárok övezetét, ahol a harcok a nagy hadjáratok szüneteiben is úgyszólván állandóan folytak. Az állandósult hadiállapot rendkívül súlyosan nehezedett a harcoktól pusztított országrészek népére; kétségkívül károsan befolyásolta a harcoktól közvetlenül kevésbé érintett, távolabbi területek fejlődését is. A régebbi történetírás sok képviselője hajlandó volt túlozni ezt a hatást, pontosabban: hajlandó volt arra, hogy minden rosszat, ami a magyarországi viszonyokban később mutatkozott, a török hódításra vagy a nyomában keletkezett állapotokra vezessen vissza. Elutasítva ezt a felfogást, egyúttal elutasítjuk azt a másikat is, amely — akármilyen meggondolásból — a valóságosnál kisebbnek, vagy éppen jelentéktelennek tüntette fel a hódítás, a hadiállapot következményeit. S amikor leszögezzük, hogy a magyar fejlődés fő vonalainak, jellegzetes vonásainak alapvető összefüggéseit nem ebben a tényezőben, hanem a fejlődés általános törvényszerűségeinek Kelet-Európában kimutatott, itt általánosan jellemző formáiban keressük, egyúttal kiemeljük, hogy a török hódítás és a tartós hadiállapot hatásai rányomták bélyegüket a magyarországi viszonyok alakulására, befolyásolták az általános törvényszerűségek itteni érvényesülési alakját is, tehát semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül a magyar nép és a középkori Magyarország területén élő más népek történetének marxista igényű elemzésében.

A magyarországi fejlődés egész további menetében, tehát az állam viszonylatában is a gazdasági-társadalmi fejlődés azon tényeit tekintjük döntőnek, amelyek a feudalizmus hanyatlásának és bomlásának Kelet-Európa országaira jellemző, a kapitalizmusra való átmenet kínosan hosszú és nehézkes „elő-

készítését” jelentő útját jelzik: a robotmunkán alapuló földesúri árutermelés, az ún. „második jobbágyság” és az ezzel összefüggő gazdasági-társadalmi rendszer, valamint az ezeknek megfelelő állami, jogi felépítményi jelenségek kialakulását. Folyó kutatások tárgya megállapítani, mikorra tehető e rendszer kezdeteinek, illetőleg kialakulása feltételeinek legkorábbi jelentkezése Magyarországon. Anélkül, hogy elébe vágnánk e kutatások eredményeinek, jelezzük azt a — korábbi eredmények alapján megengedhető — véleményünket, hogy Magyarországon e rendszer kialakulásának első számottevő jeleivel a XVI. század második felében találkozunk; teljessé válásáról csak még később lehet szó. Ez a lényeges folyamat tehát olyan időben ment végbe, amikor a fejlődés normális menetét a török uralom és a tartóssá vált hadiállapot körülményei, mint előbb leszögeztük, számottevő mértékben befolyásolták. További kutatások feladata részleteiben tisztázni e befolyás konkrét módjait és mértékét. Tényét azonban semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Ami az államfejlődésnek a gazdasági alap változásaiban meghatározott fővonalát illeti, az nagyjában tisztázottnak tekinthető ugyan, de részleteiben — az alap és felépítmény kölcsönhatásának pontosabb bemutatását célzó összefüggésekben is — még elég sok a tisztázni való. A kérdés nem egy vonatkozása — például a rendiség szerkezetének változásai a földesúri árutermelés robotmunkán alapuló változatának megerősödése nyomán, a központosító törekvéseket támogató és hátráltató tényezők erőviszonyának átalakulása kapcsolatban az árutermelés jellegének megváltozásával stb. — szerepel az elvégzett vagy éppen folyó kutatások problematikájában, de kielégítő megválaszolásuk kétségkívül az eddiginél nagyobb tényanyagnak az eddiginél mélyebb és körültekintőbb, analógiákat is inkább érvényesítő elemzését teszi szükségessé. A kelet-európai analógiák vizsgálatából levonható következtetések közül ez alkalómmal egyet emelünk ki: az árutermelésnek a robotmunkán alapuló földesúri majorgazdasággal terhelt, eltorzult változata nem zárja ki, nem teszi lehetetlenné a központosítás kibontakozását és abszolútizmusig vezető eredményeit. De az abszolútizmus igen nyers, brutális, a feudális vonások hosszú konzerválására kedvező változatait hozza létre, amelyekben a központosításnak a polgári fejlődést előmozdító szerepe csak korlátozottan érvényesül. Az abszolútizmusnak ez a változata is csak olyan országokban alakul ki, ahol a központi hatalom az állam központosításában a viszonylag gyenge polgárság mellett a társadalom egyéb — a központosítás sikereiben, illetőleg az árutermelés továbbfejlesztésében közvetlenül és tartósan érdekelt — rétegeire számottevő mértékben tud támaszkodni, legyenek azok porosz típusú junker-elődök, orosz típusú „szolgáló nemesek”, vagy mások. Ahol ilyenek nincsenek vagy nem elég erősek, ott a nagybirtoknak a robotos árugazdaság rendszerében megnövekedő túlsúlya a központosító kísérletek meghiúsulását, a rendiség egy maradi — sok avult elemet tartósan konzerváló — változatának megszilárdulását eredményezi. Mint a lengyel „nemesi köztársaság” példája bizonyítja,

a köznemesség rendi fellépése ezen nem változtat, mert önmagában — megítélésünk szerint — nem is tud változtatni.

A magyar államfejlődés Mohács előtti szakaszának középponti problémája a központosítás megindulása, majd eredményeinek összeomlása volt. A központosítás további menete, rendek és központi hatalom viszonyának a „második jobbágyság” kialakulásának körülményei közt végbemenő további alakulása volna a fejlődés Mohács utáni szakaszának középponti kérdése is. Azonban a kérdést több más, a Mohács utáni helyzetből eredő kérdés keresztezi és bonyolítja. Azt is csak ezekkel együtt lehet helyesen vizsgálni és pontosan értelmezni.

Mindenekelőtt szükséges leszögezni a tényt, amely — talán nyilvánvalósága miatt — nem kap kellő hangsúlyt a magyar történetírásban: Mohács után nem lehet szó a magyar államfejlődés addigi vonalainak egyszerű továbbvezetéséről. A történetkutatásban éppúgy nem, mint hajdan az állam maradványainak valóságos vezetésében. Az új helyzet új politikát kívánt; a régi hagyományok, akár a legjobbak egyszerű felújítására — nem a változott viszonyoknak megfelelő alkalmazására — irányuló törekvések szükségképpen kudarcot vallottak. A magyar állam Mohács utáni maradványaiban — a merőben új keretek közt — természetyszerűleg öltött új színt, új formákat mind a rendek, mind a központi hatalom politikája, bármennyire úgy látszott olykor (úgy vélték az események cselekvő részesei is), mintha az új tettek régi törekvések egyenes folytatását jelentenék. Az új helyzet, a belőle fakadó viszonyok néhány jellegzetes vonásával történetkutatásunk már szembenézett. De talán nem fölösleges, ha szempontjaink bővítésének, elemzésünk mélyítésének további szükségességét ebben a vonatkozásban is hangsúlyozzuk.

A jelzett kérdések vizsgálata egyfelől azt igazolja, hogy a magyar állam történetében is a fejlődés általános törvényei érvényesültek. Másfelől fényt derít e törvények itteni sajátos megjelenési formájának néhány elméleti szempontból is tanulságos vonására. E jelenségek további beható vizsgálata teljesebbé teheti a kelet-európai államfejlődésre, a feudális államok XV—XVII. századi szerepére vonatkozó ismereteinket is.